

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Факультет економіки, бізнесу та міжнародних відносин
Кафедра соціального забезпечення та податкової політики

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему «Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського
піклування»

Виконала студентка групи СЗ-21-2
Спеціальність 232 «Соціальне забезпечення»

Китаєва Д. В.
(прізвище та ініціали)

Керівник Тараненко В. Є. к. е. н., доц.,
доцент кафедри соціального забезпечення
та податкової політики
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Факультет економіки, бізнесу та міжнародних відносин
Кафедра соціального забезпечення та податкової політики
Ступінь вищої освіти бакалавр
Спеціальність 232 «Соціальне забезпечення»
(шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

“ ” 2025 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Китаєвої Діани Василівни
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи «Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»

Керівник роботи Тараненко В. Є. к. е. н., доц., доцент кафедри соціального забезпечення та податкової політики,

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджена наказом УМСФ від “ ” 2025 р. №

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи 1. Чинні нормативно-правові акти щодо питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 2. Праці вітчизняних науковців; 3. Статистичні дані Національної соціальної сервісної служби України, Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України; 4. Матеріали періодичних та інтернет-видань.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

1. Концептуальні основи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

2. Сучасний стан соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні;

3. Перспективи вдосконалення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

5. Перелік графічного матеріалу 2 таблиці, 3 рисунки.

6. Дата видачі завдання “ ” 20__ р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір та закріплення теми кваліфікаційної роботи	грудень 2024 р. – січень 2025 р.	Виконано
2.	Збір та обробка літературних джерел за темою дослідження	січень 2025 р.	Виконано
3.	Складання плану роботи	січень 2025 р.	Виконано
4.	Написання основних розділів роботи	січень – травень 2025 р.	Виконано
5.	Консультації з науковим керівником	згідно з графіком консультацій	Виконано
6.	Оформлення кваліфікаційної роботи, надання її науковому керівнику, отримання відгуку	травень 2025 р.	Виконано
7.	Підготовка доповіді та демонстраційних матеріалів до роботи	травень 2025 р.	Виконано
8.	Здача кваліфікаційної роботи на кафедру	травень 2025 р.	Виконано
9.	Захист роботи	червень 2025 р.	

Студент _____
(підпис)

Китаєва Д. В.
(прізвище та ініціали)

Керівник _____
(підпис)

Тараненко В. Є.
(прізвище та ініціали)

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ**

АНОТАЦІЯ

Китаєва Д. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «Бакалавр» за спеціальністю 232 «Соціальне забезпечення». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2025.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 41 сторінку, включає 2 таблиці та 3 рисунки. Список використаних джерел містить 40 найменувань.

Зміст анотації: У роботі досліджується система соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення належних умов життя, розвитку та виховання цієї категорії дітей в умовах соціальних змін, військових дій та зростання соціальних ризиків. У роботі проаналізовано сучасний стан соціально-правового захисту дітей-сиріт, охарактеризовано чинні форми їх виховання, зокрема інституційні та сімейні моделі. Особливу увагу приділено оцінці ефективності державної політики у сфері опіки та піклування, а також розгляду національних програм підтримки дітей, які втратили батьківське піклування. На основі проведеного аналізу автором запропоновано напрями модернізації державної політики у сфері захисту та розвитку сімейних форм виховання. Реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме забезпеченню найкращих інтересів дитини, інтеграції у суспільство та зменшенню соціальної вразливості.

Ключові слова: соціальний захист, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, державна політика, сімейні форми виховання.

ABSTRACT

Kytaieva D. V. Social protection of orphans and children deprived of parental care.

Qualification thesis for obtaining the Bachelor's degree in specialty 232 «Social Security». University of Customs and Finance, Dnipro, 2025.

Structure and scope of the thesis. The qualification thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, and a list of references. The total length of the thesis is 41 pages and includes 2 tables and 3 figures. The list of references contains 40 sources.

This thesis explores the system of social protection for orphans and children deprived of parental care in Ukraine. The relevance of the topic is driven by the need to ensure proper living conditions, development, and upbringing for this vulnerable category of children amid social transformations, military conflict, and increasing

social risks. The study analyzes the current state of socio-legal protection for orphans, describes the existing forms of their upbringing, including institutional and family-based models. Particular attention is given to evaluating the effectiveness of state policy in the field of guardianship and care, as well as to the review of national support programs for children who have lost parental care. Based on the analysis, the author proposes directions for modernizing state policy regarding the protection and development of family-based care models. The implementation of the proposed recommendations will help ensure the best interests of the child, promote social integration, and reduce social vulnerability.

Keywords: social protection, orphans, children deprived of parental care, state policy, family-based care.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1	9
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	9
1.1	9
Соціально-правовий статус та основні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні	9
1.2	15
Міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та перспективи його імплементації в Україні	15
РОЗДІЛ 2	22
СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ	22
2.1	22
Кількісні та якісні зміни у складі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні: тенденції та соціальні виклики	22
2.2	27
Роль держави, громадських та благодійних організацій у забезпеченні соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	27
РОЗДІЛ 3	34
ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	34
3.1	34
Напрями модернізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	34
3.2	39
Розвиток сімейних форм виховання: перспективи та рекомендації	39
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є одним із пріоритетних напрямів державної соціальної політики в умовах посилення соціальних ризиків, викликаних війною, внутрішньою міграцією, економічною нестабільністю та руйнуванням традиційних інститутів виховання. Зростання кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування, вимагає від держави оперативного реагування, оновлення механізмів опіки і піклування, розширення форм сімейного виховання та створення системи комплексної підтримки.

Мета і завдання роботи. Метою роботи є аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні та розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення державної політики у цій сфері. Для досягнення мети необхідно виконати такі завдання:

- визначити соціально-правовий статус та основні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні;
- розглянути міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та перспективи його імплементації в Україні;
- проаналізувати кількісні та якісні зміни у складі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні: тенденції та соціальні виклики;
- проаналізувати роль держави, громадських та благодійних організацій у забезпеченні соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- запропонувати напрями модернізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- розглянути розвиток сімейних форм виховання: перспективи та рекомендації.

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єктом дослідження є система соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Предметом дослідження є організаційно-правові засади та напрями вдосконалення форм виховання і державної підтримки дітей цієї категорії в Україні.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналіз і синтез наукової літератури, системний підхід, структурно-логічне узагальнення, статистичний аналіз, порівняльний і нормативно-правовий аналіз, методи графічного подання даних.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення державної політики у сфері захисту прав дітей, а також у роботі соціальних служб, служб у справах дітей, освітніх та виховних закладів. Запропоновані рекомендації сприятимуть розвитку сімейних форм виховання, підвищенню ефективності соціального супроводу та реалізації принципу найкращих інтересів дитини.

Інформаційна база дослідження. Інформаційну основу дослідження склали чинні нормативно-правові акти щодо питань соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; праці вітчизняних науковців; статистичні дані Національної соціальної сервісної служби України, Державної служби статистики України, Міністерства фінансів України; матеріали періодичних та інтернет-видань.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 41 сторінку, включає 2 таблиці та 3 рисунки. Список використаних джерел містить 40 найменувань.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1 Соціально-правовий статус та основні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні

У сучасних умовах розвитку українського суспільства питання соціального захисту дітей, які залишилися без батьківського піклування, набуває особливого значення. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, є однією з найвразливіших категорій населення, що потребує постійної уваги та підтримки з боку держави, громади й кожного члена суспільства. Турбота про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – це не лише моральний обов’язок, а й ключова складова побудови гуманного й справедливого соціального середовища. Від того, наскільки ефективно організовано їхнє виховання, забезпечено права і створено умови для розвитку, залежить їхнє майбутнє, інтеграція в суспільство, можливість реалізувати свій потенціал. Законодавча база України закріплює соціально-правовий статус цих дітей та гарантує їм захист і підтримку, однак на практиці реалізація таких гарантій часто стикається з рядом труднощів і викликів. Значну роль у цьому процесі відіграють не лише державні інституції, а й громадські організації, благодійні фонди та волонтерські ініціативи, які часто беруть на себе функції психологічного супроводу, забезпечення гуманітарними потребами та сприяння адаптації дітей у новому соціальному середовищі.

Основним нормативно-правовим актом, який визначає правовий статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні є Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (далі – Закон). Цей Закон закріплює не лише базові поняття, а й встановлює гарантії з боку

держави щодо догляду, виховання, розвитку та захисту прав дітей, які втратили батьків або опинилися без їхнього належного піклування з об'єктивних причин.

У статті 1 чітко визначено, хто вважається дитиною-сиротою – «дитина, в якій померли чи загинули батьки». У свою чергу, до дітей, позбавлених батьківського піклування, віднесено дітей «які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти» [1]. Важливо зазначити, що в умовах воєнного стану кількість дітей, які потрапляють до категорії тих, що втратили батьківське піклування, зросла, що створює додаткове навантаження на державну систему захисту дитинства. Внаслідок збройної агресії багато дітей залишилися без житла, втратили рідних або були евакуйовані без супроводу дорослих, що потребує термінового реагування з боку органів опіки.

Особлива увага приділяється державним гарантіям, які надаються дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, передбачено повне державне забезпечення для дітей, що перебувають у закладах інституційного догляду або виховуються в сімейних формах. Вони

мають право на безоплатне медичне обслуговування, здобуття освіти, соціальну підтримку, забезпечення житлом після досягнення повноліття, а також юридичний супровід і представлення їхніх інтересів в органах влади. Закон є фундаментом для формування політики держави у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і визначає основні напрямки діяльності відповідних органів виконавчої влади, служб у справах дітей, органів опіки та піклування, навчальних і соціальних установ. Його положення тісно пов'язані з іншими актами національного законодавства, такими як Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства», а також із міжнародними договорами, ратифікованими Україною, насамперед Конвенцією ООН про права дитини.

Втрата батьківського піклування є серйозним викликом для гармонійного розвитку дитини, оскільки істотно впливає на її психологічний стан, соціалізацію та формування особистості. Саме родинне середовище є джерелом емоційної підтримки, безпеки та стабільності, що необхідні для нормального зростання. Державні інституції, незважаючи на матеріальне забезпечення, не здатні повною мірою компенсувати відсутність особистісного емоційного контакту та сталих відносин, властивих родині. У деяких випадках інституційне виховання навіть спричиняє додаткові психоемоційні труднощі, що перешкоджають повноцінному розвитку дитини.

В Україні законодавство передбачає декілька форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, серед яких пріоритетною є саме сімейна форма. Вона найповніше відповідає природним потребам дитини, забезпечуючи середовище, наближене до рідної сім'ї. Основні форми сімейного виховання в Україні включають:

- усиновлення;
- встановлення опіки або піклування;
- влаштування до прийомної сім'ї;
- розміщення у дитячому будинку сімейного типу (далі – ДБСТ) [2].

Усиновлення є найвищою формою сімейного влаштування, при якій дитина юридично прирівнюється до рідної дитини усиновлювачів. Тільки за цією формою дитина втрачає статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Всі правовідносини між усиновлювачами та дитиною регулюються положеннями Сімейного кодексу України [3]. Усиновити можна дитину з інтернатного закладу, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу або під опіки лише за умови, що вона внесена до реєстру дітей, які підлягають усиновленню. Після збору необхідного пакета документів потенційні усиновлювачі звертаються до відповідної служби у справах дітей. Документи діють протягом одного року з моменту подання (за винятками, передбаченими законодавством). Упродовж 10 робочих днів з моменту надходження заяви соціальний працівник проводить перевірку документів, співбесіду, обстеження житлових умов, а також готує висновок про можливість усиновлення. За умови позитивного висновку заявник вноситься до реєстру кандидатів в усиновлювачі. Особа повинна бути працездатною, мати вік не менше 21 року, а різниця у віці між дитиною та усиновлювачем має становити не менше 15 років. Кандидати мають право пройти спеціалізовані курси з підготовки до виховання дітей-сиріт. Після включення до реєстру усиновлювачів служба у справах дітей надає їм документи та направлення на знайомство з дитиною. За результатами налагодження контакту подається повторна заява до служби за місцем проживання дитини. Вона в свою чергу протягом 10 днів проводить опитування дитини (за можливості) та готує висновки, що подаються до суду для прийняття рішення про усиновлення [4].

Опіка та піклування є другою за пріоритетністю формою влаштування. Зазвичай опікуном або піклувальником призначають особу з кола родичів, яка має емоційний зв'язок з дитиною. Опіка встановлюється для дітей віком до 14 років, піклування – для дітей віком від 14 до 18 років. На відміну від усиновлення, для призначення опіки родич не зобов'язаний проходити спеціальні курси, проте повинен надати відповідний пакет документів до

служби у справах дітей. Протягом 10 робочих днів здійснюється перевірка житлових умов та готується висновок про доцільність встановлення опіки або піклування. Рішення приймається судом або органом опіки та піклування [5].

Прийомна сім'я – це форма тимчасового влаштування, коли сім'я або окрема особа бере на виховання за плату від однієї до чотирьох дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою є створення умов, максимально наближених до сімейного життя. Діти можуть перебувати у прийомній сім'ї до досягнення повноліття, а також до 23 років у разі навчання у професійних або вищих навчальних закладах. При цьому за дитиною зберігається статус, усі пільги та гарантії [6]. Особливу увагу приділяють віку прийомних батьків: до настання пенсійного віку діти мають досягти повноліття. У деяких випадках строк проживання дитини може бути продовжено до п'яти років після досягнення пенсійного віку одним із батьків. Прийомна сім'я перебуває під постійним супроводом соціального працівника.

Дитячий будинок сімейного типу – форма влаштування, подібна до прийомної сім'ї, але з більшою кількістю дітей. У такій сім'ї виховується від 5 до 10 дітей (включно з рідними). Кандидати на створення ДБСТ проходять підготовчі курси з виховання дітей-сиріт. Вік перебування дітей у ДБСТ також відповідає умовам прийомної сім'ї. Для створення ДБСТ подається пакет документів, проводиться обстеження житлових умов і складається відповідний висновок. Обов'язковою умовою є дотримання вимог до середньомісячного доходу на одного члена сім'ї – він має бути не нижчим за встановлений прожитковий мінімум. Враховується також вік батьків-вихователів – вони повинні досягти пенсійного віку після того, як діти вийдуть з ДБСТ [7].

У сучасних умовах, особливо в період воєнного стану та зростання соціальної вразливості населення, послуга патронату над дитиною набуває все більшого поширення та важливого значення в системі соціального захисту. Патронат – це одна з форм тимчасового сімейного виховання, що реалізується як соціальна послуга в територіальних громадах. Вона передбачає

влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя у випадках, коли батьки тимчасово не можуть здійснювати належне піклування через складні життєві обставини, хворобу або інші кризові ситуації. Завдяки патронату дитина залишається у сімейному середовищі, уникаючи переміщення до інституційних закладів [8]. Патронатна родина надає дитині тимчасовий догляд, виховання та, за необхідності, реабілітацію. Послуга надається на житловій площі патронатного вихователя, який може мати помічника – члена родини або іншу повнолітню особу. Термін перебування дитини у такій родині, як правило, становить до трьох місяців, але може бути продовжений до шести місяців за рішенням органу опіки і піклування. У період воєнного стану дозволяється перебування дитини під патронатом понад шість місяців у випадках, коли триває процедура позбавлення батьківських прав або існує рішення суду про вилучення дитини з сім'ї без позбавлення прав. Патронат виконує важливу роль як перехідна ланка між вилученням дитини з кризового середовища та її подальшим влаштуванням, наприклад, до опікунів, прийомної родини або в разі усиновлення. Такий підхід мінімізує психологічні травми та сприяє збереженню емоційної стабільності дитини.

Держава передбачає матеріальну підтримку як для патронатного вихователя, так і для забезпечення потреб дитини. Крім того, патронатний вихователь має право на оплачувану відпустку, а в період очікування влаштування дитини на фіксовану виплату. Координацію діяльності патронатної родини здійснює служба у справах дітей, яка також контролює дотримання прав дитини. Умови надання послуги, вимоги до кандидатів у патронатні вихователі та порядок організації патронату визначено Постановою «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною» [9].

Отже, в Україні діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, перебувають під особливою увагою держави. Вони мають гарантований соціально-правовий статус, що забезпечує їм право на освіту, медичну допомогу, житло та матеріальну підтримку. У законодавстві

передбачено декілька форм їх виховання, проте сімейні форми вважаються найкращими для розвитку дитини. У сучасних умовах війни кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування зростає, тому особливо важливо забезпечити їм захист і стабільне середовище для життя й розвитку.

1.2 Міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та перспективи його імплементації в Україні

Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з ключових сфер відповідальності будь-якої держави. Забезпечення таких дітей житлом, вихованням, освітою та психологічною підтримкою вимагає ефективної системи підтримки, яка б відповідала сучасним викликам і потребам. Міжнародний досвід демонструє різні підходи до цієї проблеми – від активного впровадження сімейних форм виховання до комплексних програм інтеграції дітей у суспільство. Для України, особливо в умовах соціальних потрясінь, актуальним є вивчення та адаптація успішних міжнародних практик, що сприяли б зміцненню національної системи захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У багатьох зарубіжних країнах діють ефективні моделі державного управління, спрямовані на комплексний захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі системи охоплюють різноманітні заходи, серед яких соціальні програми, медична допомога, доступ до освіти, підтримка психологічного характеру та інші важливі аспекти. Наприклад, у Фінляндії діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування перебувають під опікою спеціалізованих державних установ, які забезпечують їм належні житлові умови, можливості для навчання та допомогу з боку соціальних працівників і психологів. Крім цього, Фінляндія приділяє значну увагу тому, щоб гарантувати осиротілим дітям право брати участь у прийнятті рішень, що визначають їхнє повсякденне життя та майбутнє [10].

Цікавим є досвід США, де ще у 1909 році на національному рівні було визнано недоцільність великомасштабних інтернатних закладів, які стали поширеними наприкінці XIX – на початку XX століття. Основною причиною критики стали як високі фінансові витрати на утримання таких установ, так і негативний вплив інституційного виховання на розвиток дитини. Уряд започаткував курс на підтримку вразливих родин та розвиток сімейних форм виховання, зокрема прийомних родин, визначивши інтернатне розміщення крайнім заходом. Важливу роль у реформуванні системи відіграв Закон про соціальний захист (Social Security Act) 1937 року, який започаткував надання фінансової допомоги сім'ям з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах. Завдяки цьому поступово, протягом кількох десятиліть, кількість дітей в інтернатних установах стабільно зменшувалася. У сучасних США соціально-правовий захист дітей реалізується через систему соціальних служб, які фінансуються державою і забезпечують підтримку як біологічних, так і прийомних сімей. Пріоритет надається створенню безпечного та стабільного сімейного середовища для дитини через механізми опіки та усиновлення. Важливою є федеральна програма «Adoption and Safe Families Act», яка спрямована на пришвидшення процесів влаштування дітей у сім'ї, забезпечення їхніх прав та доступу до медичних, освітніх і соціальних послуг [11].

У Німеччині функціонує розгалужена система соціальних служб, спрямована на підтримку дітей, які потребують підвищеної уваги. Ці установи виконують низку завдань, зокрема виявлення та реагування на випадки насильства, надання житла для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також забезпечення їм психологічної підтримки [12]. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування можуть бути усиновлені або перебувати під опікою державних інституцій. Процес усиновлення в Німеччині суворо регламентується для гарантування добробуту дітей: кандидати у батьки проходять детальний відбір і перевірку. Сім'ї, які беруть дітей на виховання, отримують усі необхідні ресурси для забезпечення їхнього

належного розвитку та утримання. Державні органи управління реалізують соціально-правовий захист дітей за допомогою системи опіки та піклування. У межах цієї системи діти-сироти мають гарантоване право на адекватне проживання, харчування, медичне обслуговування та освіти.

Щодо Великої Британії, то вона має давню історію соціальної роботи та захисту дітей, позбавлених батьківського піклування. Особливої уваги заслуговує розвиток інституту фостерних сімей (прийомних родин), які стали ефективною альтернативою інтернатним закладам. Ще у XVI ст. був прийнятий Закон про бідних, що визначав порядок розміщення дітей-сиріт у прийомні сім'ї. У XIX ст. практику виховання в сім'ї частково витіснили заклади опіки, однак із часом знову було визнано переваги сімейного середовища. Вікторіанський реформатор Томас Барнадо запровадив модель, за якою діти виховувалися у сільських родинах, що стало прообразом сучасного фостерингу. Протягом XX ст. система фостерного виховання зазнала значних трансформацій. Після Другої світової війни держава активно сприяла переведенню дітей із закладів до сімей. Було ухвалено Закон про дітей, що закріпив поняття «батьківська відповідальність», а також розроблено низку нормативних актів, які детально регламентують процес влаштування дитини у фостерну сім'ю. У 1999 р. були запроваджені Національні стандарти фостерного виховання, що визначають вимоги до підготовки, відбору та підтримки фостерних вихователів. Сьогодні понад 76 % дітей, які потребують опіки, перебувають у фостерних сім'ях. У Великій Британії діє розгалужена система державних і недержавних організацій, що забезпечують соціальний супровід, оцінювання потреб дітей і підтримку родин. Найпоширенішою є форма короткострокового проживання дитини в родині. Існує також приватний фостеринг, що базується на домовленості між батьками та опікунами без участі місцевої влади. Таким чином, досвід Великої Британії свідчить про ефективність інституту фостерного виховання як пріоритетної форми влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування [13].

У Швеції процес деінституціалізації дітей розпочався в середині 1950-х

років. Варто зазначити, що політика масового утримання дітей у державних закладах ніколи не була основним підходом у цій країні. Діти, які втратили можливість проживати у своїх рідних родин, зазвичай отримують опіку в дитячих будинках сімейного типу. На сьогодні близько 75% таких закладів у Швеції надають догляд невеликій кількості дітей (до дев'яти осіб одночасно), а тривалість їх перебування є обмеженою. Міжнародні експерти з питань соціального захисту дітей відзначають, що процеси деінституціалізації, які нині відбуваються в Україні, країнах СНД та Східної Європи, знаменують трансформацію застарілої системи соціального захисту. Традиційна система розвивалася навколо інтернатів і часто знецінювала роль родини в розвитку дитини, замінюючи її державною опікою не лише щодо сиріт, але й дітей з поведінковими розладами чи особливими потребами. Крім того, значна практика інституціалізації виникла через тенденцію позбавлення батьківських прав як методу впливу замість надання необхідної допомоги сім'ям [13].

Основним нормативно-правовим актом у сфері соціального захисту дітей-сиріт Польщі є Закон Республіки Польща «Про соціальну допомогу», однак він містить загальні, декларативні положення. Лише статтею 7 визначено, що дітям-сиротам надається соціальна допомога. Допомога надається в двох формах: грошовій та натуральній, де до останньої належать одяг, продукти харчування [14]. Також існує таке поняття, як «сімейна рента» – це грошова виплата, що надається дітям у разі втрати одного чи обох батьків. Найбільш вартою для запозичення Україною є наявність в Польщі різноманітних центрів для підтримки соціально незахищених громадян. Щодо дітей-сиріт, то існує нова модель установ, де одночасно проживають 12–14 дітей, з якими працюють 4–5 вихователів. Установа передбачена для тимчасового перебування дітей, поки не буде знайдено для них нову родину. Інша форма виховання – спеціалізовані соціальні гуртожитки для проживання до 30 осіб. Повноваження з улаштування цієї форми делеговані державою громадським організаціям.

З огляду на наведені приклади, стає очевидним, що основним вектором

розвитку сучасної системи соціального захисту дітей-сиріт у розвинених країнах є відхід від інституційних форм догляду на користь сімейного виховання, посилення ролі соціальних служб та створення інклюзивного середовища. В Україні останніми роками також спостерігаються спроби реформування сфери дитячого захисту, зокрема через процес деінституціалізації та створення умов для зростання дітей у сімейному оточенні. Однак ефективна імплементація міжнародних практик вимагає системного підходу, законодавчих змін, розбудови інфраструктури та належного фінансування.

Перш за все, слід наголосити на потребі перегляду філософії державної політики щодо дітей, які залишилися без батьківського піклування. У міжнародній практиці акцент робиться на збереженні біологічної родини, запобіганні вилученню дітей, а у разі неможливості – на якомога швидшому забезпеченні стабільного сімейного середовища через фостерні родини або усиновлення. В Україні ж надто часто домінує каральний підхід, коли батьківські права припиняються без належних спроб надати сім'ї підтримку, що сприяє подальшій інституціалізації дітей. Відповідно, важливим кроком є переорієнтація соціальної політики з контролю на превенцію та підтримку родин.

Другою перспективною ланкою є розвиток системи фостерного виховання, приклад якої успішно реалізовано у Великій Британії, Німеччині та США. В Україні така форма влаштування дітей ще недостатньо поширена і часто стикається з упередженим ставленням як суспільства, так і самих соціальних служб. Розширення мережі фостерних сімей можливе лише за умови створення чітких стандартів відбору, підготовки, супроводу та фінансового забезпечення таких родин. Окремої уваги потребує забезпечення стабільного соціального супроводу фостерних батьків, що може бути реалізовано через регіональні центри підтримки та консультацій, як це успішно функціонує у країнах ЄС.

Не менш важливим напрямом є створення малих за форматом установ

тимчасового перебування дітей, аналогічних до польської моделі або дитячих будинків сімейного типу у Швеції. Україна вже має подібні форми виховання, але вони не охоплюють потреби всіх дітей. Значною мірою через брак фінансування, недосконалу кадрову політику та відсутність системної координації. Успішна імплементація цієї практики потребує запровадження стандартів забезпечення житлових, побутових та освітніх умов, а також нормативного обмеження термінів перебування дітей у таких закладах.

Ще однією перспективною ініціативою є розвиток міжвідомчої співпраці та децентралізації функцій у сфері соціального захисту дітей. Так, у багатьох європейських країнах місцеві громади наділені повноваженнями не лише щодо розміщення дітей, але й у питаннях планування індивідуальної траєкторії їх розвитку, що дозволяє оперативно реагувати на потреби кожної дитини, враховувати її інтереси та підтримувати контакт із біологічною родиною. В Україні повноваження між органами влади досі часто дублюються або нечітко розподілені, що знижує ефективність державного втручання.

Особливу увагу варто приділити впровадженню системи моніторингу та оцінювання якості послуг, що надаються дітям-сиротам. Наприклад, у Великій Британії це здійснюється незалежними інспекційними органами, які щороку звітують про стан дитячих установ і фостерного виховання. Така практика може бути запозичена і в Україні шляхом створення незалежних наглядових структур, залучення громадських організацій та експертного середовища, що сприятиме підвищенню прозорості та довіри до системи соціального захисту.

Нарешті, важливою складовою є посилення підготовки фахівців соціальної сфери. Як свідчить міжнародний досвід, успіх реформ залежить не лише від інфраструктурних змін, а й від наявності кваліфікованого персоналу – соціальних працівників, психологів, координаторів з питань опіки. В Україні ж кадрове забезпечення залишається слабкою ланкою, адже часто працівники перевантажені. Впровадження навчальних програм європейського зразка, зокрема у рамках міжнародної технічної допомоги або освітніх партнерств, може стати дієвим кроком до покращення ситуації.

Таким чином, перспективи імплементації міжнародного досвіду в Україні є цілком реальними за умови комплексного підходу до реформи системи соціального захисту дітей-сиріт. Пріоритетами мають стати орієнтація на потреби дитини, підтримка сімейних форм виховання, децентралізація управління, розвиток соціальних послуг та фаховий супровід, що дозволить не лише зменшити кількість дітей в інтернатних установах, але й забезпечити кожній дитині право на щасливе дитинство в безпечному середовищі.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

2.1 Кількісні та якісні зміни у складі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні: тенденції та соціальні виклики

Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вимагає постійного оновлення підходів і механізмів реагування на зміну реальності. В останні роки в Україні спостерігаються як кількісні, так і якісні трансформації в структурі цієї вразливої категорії дітей. Зміни в соціально-економічному становищі держави, збройна агресія, внутрішнє переміщення населення, зростання рівня бідності та психологічного навантаження на сім'ї істотно вплинули на динаміку кількості дітей, що залишилися без батьківського піклування. Разом із тим, змінюється і сам портрет дитини-сироти: з'являються нові типи соціальних ризиків, загострюються проблеми адаптації, інтеграції у суспільство та забезпечення рівного доступу до освіти, медичних послуг і безпечного середовища. Зростає потреба у фаховому аналізі цих змін, оскільки від їх розуміння залежать ефективність заходів підтримки, планування ресурсів і здатність держави та суспільства своєчасно реагувати на нові виклики. Тенденції, що окреслюються сьогодні, потребують не лише статистичної оцінки, а й глибшого осмислення їхніх соціальних наслідків, аби забезпечити дітям, які з різних причин втратили сім'ю, гідне майбутнє та реальні шанси на повноцінне життя.

Усиновлення є важливою складовою системи захисту прав дитини та одним із пріоритетних напрямів державної сімейної політики. Динаміка усиновлення відображає характер соціальних процесів, особливості нормативно-правового регулювання, а також рівень зацікавленості громадян у створенні безпечного та стабільного середовища для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В табл. 2.1 наведено динаміку

кількості усиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Таблиця 2.1

Динаміка кількості усиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за 2020 – 2023 рр. (станом на кінець року), осіб

Показник	2020	2021	2022	2023	Зміна з 2020 р. по 2023 р., % (+/-)
Кількість дітей, усиновлених протягом року	1 964	2 150	1 727	3 499	+ 78,16
громадянами України, усього	1 709	1 869	1 609	3 497	+ 104,62
з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	992	1 082	643	926	- 6,65
з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимом (мачухою)	717	787	966	2 571	+ 258,58
іноземними громадянами, усього	255	281	118	2	- 99,22
з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування	247	272	109	1	- 99,60
з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимом (мачухою)	8	9	9	1	- 87,50
Загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на кінець року	68 533	67 586	59 727	64 550	- 5,81

Джерело: складено автором за даними [15]

Аналіз табл. 2.1 виявляє суперечливі тенденції, які відображають як соціальні зрушення, так і глибші структурні виклики в системі захисту дітей. Попри загальне зростання кількості усиновлень на 78,16% у 2023 році порівняно з 2020 роком, цей приріст пояснюється переважно стрімким збільшенням кількості усиновлень дітей, які фактично проживають з одним із батьків і були усиновлені вітчимом або мачухою. Така форма усиновлення стала домінантною і може свідчити як про покращення юридичного оформлення сімейних стосунків, так і про фокусування держави на

внутрішньо-сімейних формах влаштування. Водночас кількість усиновлених дітей саме з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2023 році залишилася майже на рівні 2020 року, що свідчить про стагнацію або навіть зниження ефективності механізмів влаштування дітей, які потребують найвищого рівня державного захисту. Особливо показовим є різке скорочення усиновлень іноземними громадянами. Така динаміка відображає, ймовірно, наслідки обмежень пов'язаних із воєнним станом, зміни у міжнародному співробітництві та підвищення контролю над транскордонними усиновленнями. Цікаво також, що загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, хоч і скоротилася за аналізований період, у 2023 році знову зросла у порівнянні з попереднім роком, що ймовірно є наслідком соціальних потрясінь, спричинених війною, зокрема загибеллю або зникненням безвісти батьків, а також евакуацією чи переміщенням дітей з небезпечних регіонів. Узагальнюючи, можемо зазначити – попри формальне зростання кількості усиновлень, саме найвразливіша категорія дітей – діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування все ще залишається в складному становищі, що створює гострі соціальні виклики, пов'язані з необхідністю посилення адресної підтримки, розвитку внутрішніх форм сімейного влаштування та забезпечення сталого державного супроводу кожної дитини.

Варто також зауважити, що повноцінний аналіз процесів усиновлення та змін у статусі дітей-сиріт у воєнний період ускладнюється обмеженим доступом до актуальних, повних та верифікованих даних. Через безпекові ризики, деструкцію інфраструктури обліку, евакуацію дітей з небезпечних регіонів, а також загальну динаміку внутрішнього переміщення, частина інформації може залишатися неповною або неактуалізованою, що створює додаткові труднощі для оцінки реального масштабу проблеми та потребує підвищеної уваги з боку держави й фахової спільноти до формування єдиної системи обліку та прозорості статистичної звітності.

У процесі аналізу соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, важливим аспектом є вивчення змін у структурі та кількості інтернатних закладів і закладів соціального захисту для дітей, адже відповідні заклади виконують функцію тимчасового або постійного влаштування дітей, які з різних причин не можуть жити в сім'ї. В табл. 2.2 наведено динаміку окремих інтернатних закладів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Таблиця 2.2

Динаміка окремих інтернатних закладів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування
за 2020 – 2023 рр. (станом на кінець року)

Заклади	2020	2021	2022	2023	Зміна з 2020 р. по 2023 р., % (+/-)
Дитячі будинки					
кількість закладів, од	22	17	12	-	-
в них дітей, осіб	900	662	519	-	-
Будинки дитини системи охорони здоров'я					
кількість закладів, од	40	37	36	31	- 22,50
в них дітей, осіб	2387	2201	2092	1619	- 32,17
Притулки для дітей					
кількість закладів, од	5	4	4	4	- 20,00
в них дітей, осіб	549	564	623	577	+ 5,10

Джерело: складено автором за даними [15]

За даними табл. 2.2 можемо зробити наступний висновок: аналіз динаміки кількісних змін інтернатних закладів соціального захисту для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, впродовж аналізованого періоду свідчить про продовження тенденції до скорочення інституційних форм утримання дітей. Значне скорочення кількості дитячих будинків впродовж аналізованого періоду, а також відсутність оприлюднених даних за 2023 рік, може свідчити про суттєві зміни у функціонуванні дитячих будинків або процесах реорганізації у межах державної політики у сфері захисту дітей, однак остаточні висновки потребують доступу до більш детальної та

актуалізованої інформації з офіційних джерел. Також суттєво скоротилася кількість будинків дитини системи охорони здоров'я, а чисельність дітей у них зменшилася майже на третину. Водночас кількість притулків залишилася стабільною з 2021 року, а кількість дітей у них навіть зросла, що свідчить про зростання потреби в тимчасовому захисті для дітей у кризових ситуаціях, що значною мірою зумовлено соціальними потрясіннями, спричиненими війною. Загалом така динаміка підтверджує як вплив деінституалізаційної політики, так і виклики сучасної соціальної ситуації – особливо у контексті повномасштабної війни, яка актуалізує потребу в гнучких та оперативних формах реагування на загрози для безпеки дітей.

З метою кращого розуміння реального стану соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, доцільним є звернення до Державної служби України у справах дітей. На рис. 2.1 наведено динаміку кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за формами сімейного влаштування.

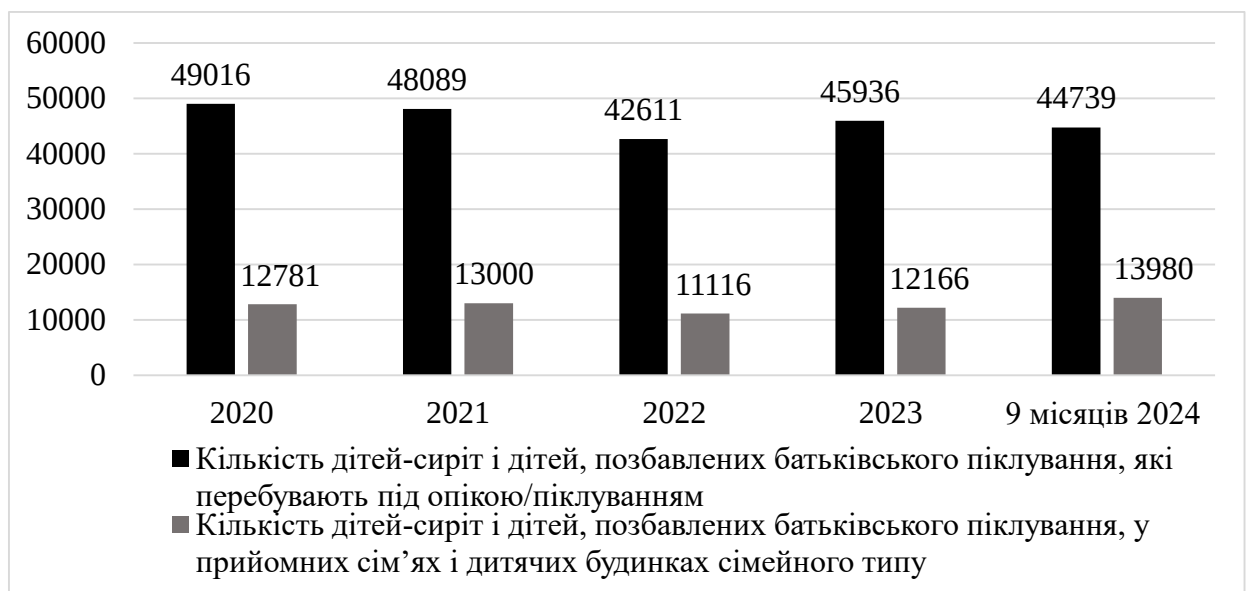

Рис. 2.1 Динаміка кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за формами сімейного влаштування у 2020 – 2024 (9 місяців) рр., тис.

Джерело: складено автором за даними [16]

За даними рис. 2.1 можемо зробити наступний висновок: представлена динаміка свідчить про збереження стабільного акценту на сімейні форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Незважаючи на зовнішні виклики, держава демонструє прагнення забезпечити дітям належні умови життя шляхом активного розвитку інституту опіки, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, що підтверджує ефективність зусиль у сфері соціального захисту дітей та важливість подальшого посилення підтримки сімейних форм влаштування як найкращої альтернативи інституційному догляду.

Таким чином, соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні зазнає значних змін під впливом соціально-економічних обставин, війни та внутрішнього переміщення. Попри зростання кількості усиновлень, головним чином через вітчимів та мачух, ефективність влаштування дітей-сиріт залишається низькою, що ставить під загрозу соціальний захист найвразливіших груп. Водночас, скорочення кількості інтернатних закладів і зростання числа притулків вказують на деінституалізацію та більшу потребу в тимчасовому захисті. Головною тенденцією залишається акцент на розвитку сімейних форм виховання, таких як опіка і прийомні сім'ї, що є пріоритетом державної політики.

2.2 Роль держави, громадських та благодійних організацій у забезпеченні соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує активної участі як держави, так і громадських та благодійних організацій оскільки ці діти знаходяться в умовах підвищеної вразливості. Важливо, щоб для них були створені стабільні умови для розвитку, навчання і соціальної інтеграції. Держава виступає гарантом прав дітей, забезпечуючи нормативно-правову базу, фінансування та контроль за

дотриманням законів. Водночас громадські організації відіграють важливу роль у наданні додаткової допомоги та підтримки, часто здійснюючи роботи в місцях, де державні ресурси обмежені. Благодійні організації також активно сприяють наданню допомоги дітям, намагаючись заповнити прогалини у системі соціального захисту та забезпечити доступ до послуг, які можуть бути не доступні в межах стандартних програм. Спільні зусилля цих трьох інститутів створюють основу для комплексного підходу до проблеми влаштування і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Одним із проявів такої спільної діяльності є забезпечення належного супроводу та соціального влаштування дітей, які через війну були евакуйовані за межі України. Повернення цих дітей на батьківщину потребує особливої уваги з боку держави та партнерських організацій, адже йдеться не лише про фізичну безпеку, а й про створення умов для їх подальшої адаптації та захисту прав. Станом на кінець 2024 року 4 739 дітей, які були евакуйовані за межі України із закладів різних типів, форм власності та підпорядкування; 1 548 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 2 604 дітей, які вибули або повернулися з евакуації в Україну (на рис. 2.2 розглянемо структуру розміщення дітей).

На рис. 2.2 наведено структуру розміщення дітей, які повернулися з евакуації. За даними рис. 2.2 можемо зробити наступний висновок: основними напрямками розміщення дітей, які повернулися з евакуації є: повернення до рідних батьків, влаштування під опіку або в альтернативні сімейні форми виховання, що підтверджує акцент державної політики на забезпечення дітям сімейного середовища. Проте значна частка випадків, віднесених до категорії «інші», потребує подальшого аналізу – як з боку державних органів, так і з боку громадського контролю – для забезпечення прозорості та належного соціального супроводу кожної дитини. Такий розподіл також підкреслює необхідність вдосконалення механізмів обліку та класифікації форм влаштування дітей.

Рис. 2.2 Структура розміщення дітей, які повернулися з евакуації станом на кінець 2024 року, осіб

Джерело: складено автором за даними [17]

Протягом 2024 року перевірено 901 об'єкт контролю: заклади інституційного догляду з цілодобовим перебуванням, професійно-технічні училища, служби у справах дітей районних, міських, селищних та сільських рад, ПС та ДБСТ. «За результатами перевірки виявлені типові порушення щодо:

- 1) ведення особових справ дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- 2) відсутності графіків відвідувань ДБСТ, ПС;
- 3) не здійснюється перша перевірка, яка проводиться через три місяці після влаштування дитини в ПС, ДБСТ;
- 4) не всі служби у справах дітей складають щорічні звіти про стан виховання, утримання і розвитку дітей в ПС та ДБСТ. У деяких випадках такі звіти складені за два роки, або складені без інформації працівника центру соціальних служб, який здійснює соціальне супроводження ПС, ДБСТ,

вихователя дошкільного навчального закладу або класного керівника загальноосвітнього навчального закладу, в якому навчаються діти, дільничного лікаря-педіатра, уповноваженої посадової особи Національної поліції;

5) дотримання Порядку взаємодобору сім'ї та дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування;

6) неналежного ведення книги первинного обліку дітей, журналу обліку потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів;

7) внесення інформації до ЄІАС «ДІТИ» про влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, у ПС, ДБСТ та їх переміщення в межах та за межами України» [17].

Одним із ключових напрямів діяльності громадської організації «Care in Action» - «Турбота в дії» [18] є підтримка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом створення програм, які допомагають формувати життєву стійкість, підвищувати рівень їх самооцінки, а також забезпечують умови для розвитку та працевлаштування. Однією з важливих ініціатив є програма «Разом», яка орієнтована на розвиток особистісних навичок дітей через різноманітні заняття та ігри, що сприяють формуванню їх характеру та життєстійкості. Завдяки волонтерам, які проводять майстер-класи, танці, кулінарні та творчі заняття, діти отримують нові навички та можливості для самовираження. Важливим елементом є щорічний фестиваль «Таланти в дії» [19], який об'єднує учасників програми в атмосфері творчості і взаємопідтримки.

Програма «Ангел-Охоронець» надає індивідуальну підтримку дітям, які готуються до переходу в самостійне життя після завершення навчання в інтернатах. Персональне наставництво є важливою складовою цього процесу, оскільки наставник допомагає дитині адаптуватися до нових умов, надаючи емоційну підтримку та практичні поради щодо побудови кар'єри та особистого життя. Програма «КРОК» сприяє підготовці підлітків до дорослого життя

через навчання життєвих навичок, включаючи профорієнтацію та організацію практик на підприємствах. Такий підхід допомагає вразливим підліткам здобувати необхідні знання для успішного працевлаштування та подолання труднощів, які можуть виникнути після завершення перебування в закладах інституційного догляду.

Завдяки програмі спонсорства, діти з кризових сімей отримують фінансову підтримку для навчання, професійної підготовки та розвитку. Спонсори мають можливість підтримати дітей у їхньому становленні як незалежних і самодостатніх осіб. Ці ініціативи є частиною більш широкої стратегії, спрямованої на зниження залежності дітей від інституційного догляду та надання їм можливості розвиватися в стабільному середовищі з підтримкою волонтерів, наставників та інших соціальних інститутів.

Благодійна організація «СОС Дитячі Містечка» [20] активно впроваджує та підтримує сімейні форми виховання, сприяючи створенню комфортного та безпечного середовища для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Завдяки програмам організації, більше ніж 150 дітей отримали можливість виховуватись у родинних умовах. Програма в Київській області охоплює «СОС Дитяче Містечко» у Броварах, де функціонує 15 прийомних родин і дитячих будинків сімейного типу. Разом з двома родинами короткотривалого перебування, ці родини виховують понад сотню дітей. Кожна родина створює свою унікальну атмосферу, де діти живуть як у звичайній родині: ходять до школи, відвідують гуртки, отримують додаткову освіту та медичну допомогу. Програма має на меті індивідуальний розвиток кожної дитини, враховуючи її потреби та можливості. Вихователі отримують підтримку від фахівців організації, які допомагають у плануванні розвитку дитини та створенні умов для її адаптації у суспільстві. Луганська програма була започаткована у 2012 році і розвивалася з підтримкою державних партнерів. Наразі підтримку отримують 11 сімей, де виховується 34 дитини, включаючи родини у Старобільську та Северодонецьку. Організація допомагає інтегрувати ці родини в громаду, надаючи всебічну підтримку та

навчання.

Крім того, організація «СОС Дитячі Містечка» активно підтримує молодь, що випускається із сімейних форм виховання. Підлітки, які закінчили середню школу і продовжують навчання у вищих навчальних закладах, мають можливість проживати в Малому груповому будинку в Києві, де вони отримують необхідну підтримку на етапі переходу до самостійного життя. Вони навчаються брати на себе відповідальність, розвивають емоційну зрілість і здобувають важливий соціальний досвід завдяки наставникам та соціальним педагогам. Молодь отримує допомогу в адаптації до дорослого життя, що є важливим етапом для підлітків, які вийшли з інтернатних закладів, аби не лише інтегруватися в суспільство, але й досягти стабільності у своєму житті.

На рис. 2.3 наведено динаміку державних видатків на надання соціальної допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування та допомоги на дітей-сиріт та дітей без батьківського піклування – ці кошти є ключовим інструментом соціального захисту, спрямованого на підтримку цієї вразливої категорії населення.

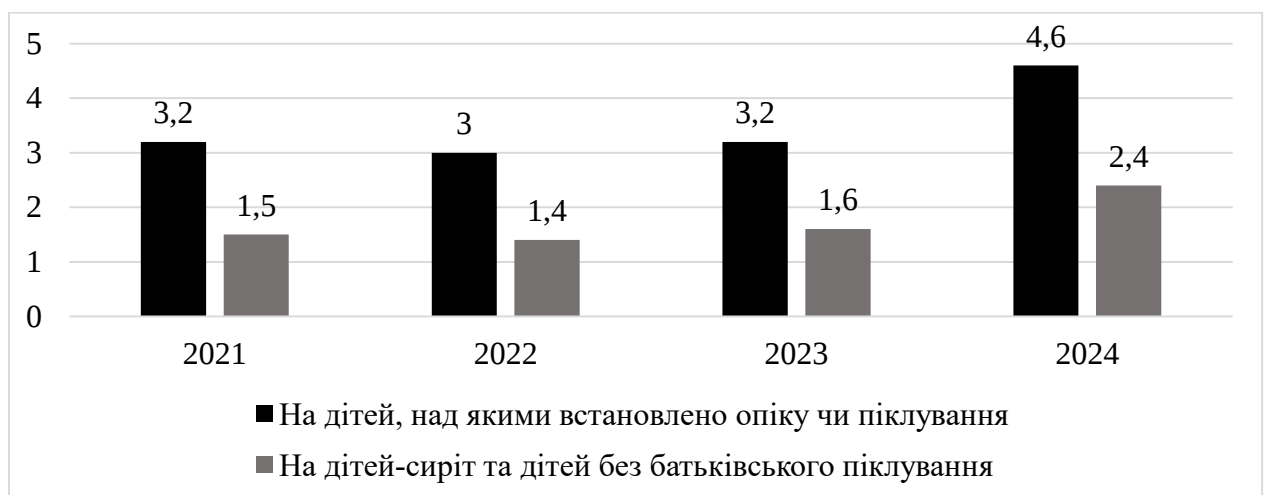

Рис. 2.3 Динаміка державних видатків на надання соціальної допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування та допомоги на дітей-сиріт та дітей без батьківського піклування за 2021 – 2024 рр., млрд грн

Джерело: складено автором за даними [21]

За даними рис. 2.3 можемо зробити наступний висновок: видатки на соціальну допомогу протягом 2021 – 2023 рр. як дітям під опікою, так і дітям-сиротам залишалися на відносно стабільному рівні з незначними коливаннями, що свідчить про збереження державної підтримки навіть в умовах початку повномасштабної війни. Водночас у 2024 році спостерігається помітне зростання фінансування за обома напрямками. Видатки на допомогу дітям під опікою зросли майже на 44% у порівнянні з попереднім роком, тоді як допомога дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, збільшилася на 50%. Така динаміка, ймовірно, пов'язана з ускладненням соціально-економічної ситуації, зростанням кількості дітей, які потребують опіки, а також посиленням державних зусиль щодо підтримки вразливих категорій населення. Зростання обсягів фінансування свідчить про актуалізацію питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану та прагнення держави створити більш ефективну систему підтримки для них.

Таким чином, забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні є результатом спільної та координованої діяльності держави, громадських і благодійних організацій. Держава виконує ключову функцію гаранта прав дитини через розробку політики, контроль і фінансування, тоді як громадські й благодійні структури забезпечують додаткову підтримку, послуги й інноваційні програми соціалізації та адаптації. Попри наявні досягнення, результати перевірок свідчать про потребу в удосконаленні механізмів контролю, обліку та взаємодії між усіма учасниками процесу. Особливої уваги потребує супровід дітей, евакуйованих під час війни, а також підтримка їх у процесі повернення та інтеграції в суспільство. Комплексний підхід, який передбачає посилення міжсекторальної співпраці, підвищення прозорості, ефективності соціальних програм та індивідуалізацію допомоги, є запорукою формування сталого середовища для розвитку таких дітей.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

3.1 Напрями модернізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

В умовах соціально-економічних викликів та воєнного стану в Україні особливої актуальності набуває питання забезпечення ефективного державного захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дієва соціальна політика у цій сфері повинна не лише гарантувати базові права та потреби зазначеної категорії дітей, а й створювати умови для їх повноцінного розвитку, інтеграції в суспільство та формування життєвих перспектив. У зв'язку з цим виникає необхідність модернізації існуючих підходів, механізмів та інструментів державної політики, яка має адаптуватися до змін зовнішнього середовища та базуватись на принципах захисту прав дитини, інклюзії та підтримки родинних форм виховання.

Сучасна європейська інтеграція України передбачає перегляд основних засад державної політики з метою створення умов для задоволення потреб та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також реалізації їхніх прав відповідно до європейських стандартів. У цьому контексті головним стратегічним вектором реформування системи соціального захисту дітей виступає підтримка сімейних форм виховання. Світова практика, а також національні дослідження свідчать, що саме виховання в родині – рідній, прийомній чи патронатній сприяє всебічному розвитку дитини, її соціалізації, емоційній стабільності та формуванню ідентичності. Відтак, одним із пріоритетів сучасної державної політики має стати не лише забезпечення прав дітей, які вже залишилися без батьківського піклування, а й профілактика сирітства як такого. Ці підходи закладені в оновленій Стратегії забезпечення права кожної дитини на виховання в сімейному оточенні [22], яка визначає

конкретні цілі, заходи та механізми реалізації державної політики у сфері догляду за дітьми з урахуванням викликів війни та потреб децентралізованої системи соціального захисту [23].

Модернізація державної політики у цій сфері передбачає перехід від інституційної моделі догляду до деінституціалізації, тобто створення умов, за яких діти можуть зростати у середовищі, максимально наближеному до сімейного, що означає поступову відмову від системи інтернатних закладів як базового інструменту влаштування дітей і водночас розвиток альтернативних форм: усиновлення, опіки, прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Така трансформація вимагає не лише змін у законодавстві, але й глибокого перегляду механізмів фінансування, кадрового забезпечення, підготовки фахівців соціальної сфери, а також зміни суспільного ставлення до проблеми сирітства. Ці завдання визначені не лише в Стратегії забезпечення права кожної дитини на виховання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки, але й у Стратегії реформування системи інтернатних закладів та деінституціалізації догляду за особами з інвалідністю, особами похилого віку до 2034 року [24]. Вона передбачає не просто реформу інтернатної системи, а гуманну трансформацію філософії догляду, де пріоритетом стає свобода, гідність і автономність людини. Адже навіть найкращі умови в інтернаті не можуть компенсувати обмеження свободи та залежність від установи, які є ознаками життя «в місці несвободи». Крім того, цей курс відповідає міжнародним зобов'язанням України, зокрема рекомендаціям Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю, який ще у 2022 році закликав держави-учасниці, навіть в умовах воєнного конфлікту, не інвестувати в інституції, а розвивати послуги підтримки в громадах [25].

Значну роль у формуванні державної політики в цій сфері відіграє принцип превентивності, який передбачає попередження сирітства, а не лише реагування на вже наявні випадки. Йдеться, зокрема, про програми підтримки материнства, підвищення рівня поінформованості громадськості щодо форм виховання дітей-сиріт, зміцнення шкільної та медичної систем у частині

виявлення ризиків. Крім того, потребує розвитку інститут патронату – тимчасової опіки над дитиною з боку підготовлених сімей на період подолання кризової ситуації у біологічній родині, що дозволяє зберегти для дитини емоційний зв'язок із батьками і забезпечити її стабільність без залучення до інтернатної системи.

Важливим кроком у напрямі забезпечення прав дітей з особливими освітніми потребами, до яких часто належать і діти-сироти, є ухвалення у 2024 році Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [26]. Цей стратегічний документ передбачає комплексний підхід до побудови інклюзивного, безпечного та доступного освітнього середовища, незалежно від особливостей розвитку, стану здоров'я чи соціального статусу дитини. Національна стратегія передбачає два етапи реалізації. На першому етапі (у 2024 – 2026 рр.) заплановано вдосконалення нормативно-правової бази, зміцнення ресурсного забезпечення інклюзивних освітніх закладів, підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також запуск загальнонаціональної інформаційної кампанії, що сприяє формуванню толерантного суспільства. На другому етапі (у 2027 – 2029 рр.) акцент робитиметься на удосконаленні механізмів фінансування, професійній орієнтації та перепідготовці осіб з ООП, включаючи дітей-сиріт, та на підготовці стратегічного плану інклюзії до 2040 року. У межах реалізації стратегічної мети – забезпечення доступу до якісної освіти з урахуванням індивідуальних потреб велика увага приділяється розвитку спеціальної освіти, створенню ресурсних кімнат, а також формуванню ефективної системи супроводу дитини під час навчання, що особливо актуально для дітей, які залишилися без батьківського піклування. Стратегія також передбачає унормування посад асистента вихователя, вчителя та інших фахівців, які здійснюють індивідуальний супровід дітей з ООП, а також мобільні інклюзивно-ресурсні центри, які зможуть надавати підтримку безпосередньо за місцем проживання або навчання дитини [27]. Реалізація цієї стратегії сприятиме не лише інтеграції дітей-сиріт у суспільство, а й забезпечить рівні

можливості у сфері освіти, що є ключовим чинником формування їхнього повноцінного соціального статусу.

У контексті повномасштабної війни, що триває в Україні, особливого значення набуває розробка антикризових заходів державної політики щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Війна спричинила різке зростання кількості дітей, які втратили батьків, опинилися без догляду або були евакуйовані з небезпечних територій. Багато з них пережили травматичний досвід втрати, насильства, вимушеного переселення. У зв'язку з цим модернізація політики має передбачати створення кризових центрів для тимчасового розміщення дітей, розвиток мобільних служб реагування, а також психологічної допомоги дітям, які перебувають у стані стресу чи ПТСР. Крім того, надзвичайно важливо забезпечити єдиний державний реєстр дітей, які потребують захисту – з метою координації між регіонами, недопущення дублювання дій та виключення випадків зловживань або втрати дитини з поля зору соціальних служб. Такий реєстр має бути пов'язаний із реєстрами прийомних сімей, кандидатів в усиновлювачі, соціальних працівників, що дозволить ефективніше планувати політику на регіональному рівні, а також оперативно реагувати на виклики, що виникають у ході збройного конфлікту.

Окрему увагу слід приділити правовому удосконаленню нормативно-правової бази. Законодавство України щодо захисту прав дітей-сиріт зазнало значної еволюції, однак потребує подальшого оновлення з урахуванням міжнародних стандартів, рекомендацій Комітету ООН з прав дитини, а також реального стану речей. Зокрема, необхідно уточнити процедури усиновлення, терміни прийняття рішень, вимоги до кандидатів, гарантії супроводу дитини в новій сім'ї. Також варто врегулювати порядок функціонування патронатних і прийомних сімей у кризових умовах, забезпечити сталість фінансування таких форм виховання.

У процесі модернізації політики в сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо важливим є забезпечення безперервного навчання та розвитку для осіб, які працюють у цій сфері. Це не

тільки соціальні працівники, психологи, педагоги, а й представники правоохоронних органів, медичних установ, організацій, що працюють з дітьми. Постійне підвищення кваліфікації та вдосконалення навичок дозволяє підходити до вирішення складних ситуацій, враховуючи як індивідуальні потреби дитини, так і вимоги законодавства [28].

Не менш актуальним є питання після-інтернатної підтримки. Молоді люди, які досягли повноліття та залишили заклади інституційного догляду або сімейні форми виховання, часто стикаються з серйозними труднощами: відсутність житла, роботи, підтримки. Тому важливою складовою модернізованої державної політики має стати запровадження програм соціального супроводу для випускників – наставництво, допомога в адаптації до дорослого життя, курси з фінансової грамотності, підтримка у працевлаштуванні та вирішенні житлових питань. Важливим напрямом є також розширення програми забезпечення житлом дітей-сиріт, яка, попри існуюче законодавче підґрунтя, потребує ефективного фінансування та контролю на місцевому рівні [29].

Громадський сектор відіграє все більшу роль у реалізації державної політики у цій сфері. Багато неурядових організацій, благодійних фондів, ініціативних груп беруть активну участь у створенні та розвитку сімейних форм виховання, наданні психологічної допомоги, правового супроводу та захисту прав дітей [30]. Держава повинна створювати умови для активного залучення таких організацій через механізми соціального замовлення, грантів, партнерських угод, а також спільного моніторингу реалізації програм захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Крім того, важливо розширити можливості для участі громадських організацій у формуванні політик через дорадчі органи при органах державної влади та місцевого самоврядування. Така взаємодія сприятиме кращому врахуванню потреб цільової групи та підвищенню довіри до державних рішень.

У довгостроковій перспективі модернізація державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, має

ґрунтуватися на наукових дослідженнях та аналітичних даних. Необхідно розвивати систему моніторингу та оцінки ефективності заходів, що реалізуються, залучати до процесу формування політики науковців, фахівців з соціальної роботи, педагогіки, права, а також самих дітей, які мають досвід перебування в системі опіки. Їхній голос має стати основою для вдосконалення практик і механізмів, адже саме вони найкраще розуміють, що працює, а що потребує змін.

У підсумку варто наголосити, що модернізація державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є складним, багаторівневим процесом, що вимагає синергії зусиль держави, громадськості, міжнародних партнерів та самих громадян. Його кінцева мета – створення такого середовища, де кожна дитина, незалежно від життєвих обставин, отримає не лише захист, а й шанс на щасливе, гідне майбутнє.

3.2 Розвиток сімейних форм виховання: перспективи та рекомендації

Сімейне виховання є однією з найважливіших умов повноцінного розвитку дитини, особливо якщо йдеться про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Життя у родині, де дитина відчуває підтримку, любов і безпеку, сприяє її соціалізації, формуванню моральних цінностей та емоційної стабільності. У той час як інституційні форми утримання не завжди забезпечують необхідні умови для цього, саме сімейні форми дедалі частіше розглядаються як ефективна альтернатива. Водночас із розвитком суспільства змінюються і підходи до влаштування таких дітей, з'являються нові виклики, але й відкриваються нові можливості. Саме тому важливо зосередити увагу на перспективах удосконалення сімейних форм виховання та напрацюванні практичних рекомендацій, які сприятимуть їх подальшому розвитку.

У сучасному суспільстві все більше уваги приділяється необхідності забезпечення сприятливого середовища для зростання та розвитку дітей, які залишилися без батьківського піклування. В умовах трансформацій соціальної

політики, переосмислення цінностей та зміни пріоритетів державної підтримки особливу актуальність набувають саме сімейні форми виховання як найоптимальніша альтернатива інституційним установам. Формування і розвиток таких форм не лише сприяють соціалізації дитини, а й забезпечують реалізацію її базових прав – на турботу, любов, індивідуальний підхід і безпечне середовище. Сім'я – це не просто соціальний інститут, а передусім простір довіри та емоційної безпеки, де дитина отримує навички комунікації, набуває життєвого досвіду та формується як особистість. Саме тому сімейні форми виховання – опіка, піклування, усиновлення, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу мають перевагу над інтернатними закладами, які, попри зусилля держави, не здатні повною мірою забезпечити індивідуалізований підхід та емоційне включення у виховний процес.

Останніми роками в Україні спостерігається поступовий перехід від традиційних інтернатних форм до сімейно орієнтованих моделей виховання, що є результатом як державної політики децентралізації та деінституціалізації, так і громадського запиту на більш людяні та ефективні підходи до виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Варто відзначити, що підтримка та розвиток таких форм вимагають не лише нормативного та фінансового забезпечення, а й зміни суспільної свідомості щодо усиновлення, прийомного батьківства та відповідальності за дитину.

У 2024 році в Україні затверджено Стратегію забезпечення права кожної дитини на зростання в сімейному оточенні до 2028 року та відповідний Операційний план на 2024–2026 роки. Основна мета цих документів – створити такі умови, щоб кожна дитина, яка з певних причин втратила батьківське піклування, мала можливість зростати у сім'ї, а не в інституційному закладі. Стратегія враховує виклики повномасштабної війни, зокрема потреби дітей, які повернулись з депортації, евакуації або пережили втрату родинних зв'язків. Для практичного втілення цілей реформи створено Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей, а також платформу «Україна для кожної дитини» [31], яка стала доступним

ресурсом для потенційних усиновлювачів, патронатних вихователів чи прийомних батьків. Завдяки цій платформі люди можуть пройти онлайн-навчання, дізнатися про різні форми сімейного виховання та отримати юридичну чи психологічну консультацію. Основними мотивами родин виступають бажання допомогти дитині та прагнення реалізувати себе як батьків. Проте часто заважає брак доступної, зрозумілої й оновленої інформації або страх перед бюрократичними процедурами. Саме тому доступ до якісної комунікації й супроводу з боку фахівців є критично важливим. Родини, що приймають дітей, отримують щомісячну соціальну допомогу, а також грошове забезпечення для прийомних батьків, батьків-вихователів та патронатних вихователів. Але успішність сімейного виховання значною мірою залежить від локального рівня підтримки – соціальних служб, медичних, освітніх та реабілітаційних послуг, забезпечення житлом тощо. У громадах, де дієва соціальна інфраструктура, сімейні форми виховання впроваджуються активніше. Сімейні форми виховання сприяють соціалізації дітей, які зростають у стабільному середовищі, здобувають освіту, інтегруються в суспільство, формують власні сім'ї, а отже – не потрапляють у коло соціального ризику. Таким чином, розвиток сімейного виховання є запобіжником для майбутніх проявів соціального неблагополуччя. Одним із викликів є нестача доступних центрів підготовки кандидатів на роль усиновлювачів чи вихователів. Зараз підготовку здійснюють переважно регіональні центри соціальних служб, і в окремих випадках очікування триває кілька місяців. Розширення повноважень до міських центрів чи НГО значно покращило б ситуацію [32].

Окремої уваги заслуговує практика ДБСТ, яка поєднує переваги індивідуального підходу до кожної дитини та виховання у великій родині. Такі форми виховання не лише компенсують брак батьківського тепла, а й створюють умови для формування у дітей навичок спільного проживання, взаємодії та взаємодопомоги. Ефективність цієї моделі значною мірою залежить від сталої державної підтримки, яка має забезпечувати не лише

базові потреби, а й сприяти сталому розвитку дітей у таких родинах. Особливо актуальним є вдосконалення системи професійного супроводу, що включає фахівців соціальної роботи, психологів, педагогів і медиків, які працюють із сім'єю впродовж усього періоду функціонування будинку. У поєднанні з відповідальним підходом батьків-вихователів це створює ефективну альтернативу інституційному догляду та сприяє повноцінному соціальному становленню дітей [33].

Ще одним перспективним напрямом є розвиток наставництва – форми соціального супроводу, за якої дитина, що перебуває в інтернатному закладі, прийомній сім'ї або дитячому будинку сімейного типу, має можливість будувати довготривалі довірчі стосунки з дорослим, який не є її опікуном чи вихователем, але виступає як друг, порадник і стабільна підтримка. Наставник допомагає дитині адаптуватися до життя поза межами інституції, сформувати життєві навички, побудувати стратегію на майбутнє, включаючи навчання, працевлаштування та соціальні взаємозв'язки. Наставництво не замінює родину, однак є ефективним інструментом соціалізації, особливо для підлітків та дітей, які готуються до самостійного життя. Воно сприяє подоланню емоційної ізоляції, знижує рівень тривожності та підвищує мотивацію до розвитку. Державна політика в цьому напрямі передбачає підготовку наставників через спеціалізовані тренінги, правове регулювання взаємодії з дитиною, а також оцінку готовності кандидата до виконання цієї ролі. Разом із тим впровадження наставництва як сталої практики вимагає системного підходу: належної правової регламентації, методичного забезпечення, міжвідомчої координації, а також активної інформаційно-просвітницької кампанії серед населення, щоб залучити відповідальних дорослих до цієї місії. Такий підхід дозволяє створити більш м'який перехід від інституційної опіки до самостійного життя, зменшуючи ризики соціального виключення для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [34].

З огляду на досвід останніх років, можемо стверджувати, що ефективна політика розвитку сімейних форм виховання повинна спиратися на

міжсекторальну взаємодію – держави, громадянського суспільства, благодійних організацій та міжнародних партнерів. Спільні зусилля у сфері підготовки кадрів, обміну досвідом, впровадження інноваційних підходів та формування системи моніторингу якості виховання – все це є запорукою створення сталих і результативних моделей сімейного виховання. Залишити дитину наодинці з системою означає ризик втратити її майбутнє. Забезпечити їй родинне оточення означає дати шанс на розвиток, гідність, любов і щастя. Відповідальність за це покладається як на державу, так і на кожного члена суспільства [35]. Саме тому подальший розвиток сімейних форм виховання потребує не лише стратегічного планування, а й чутливого підходу до кожної дитини.

Особливої уваги заслуговують питання підготовки потенційних батьків до виховання дітей, які пережили травму, мають порушення розвитку або інші особливі потреби. Такі діти вимагають глибшого розуміння їхнього психоемоційного стану, готовності до складної поведінки, високого рівня терпіння та постійної підтримки. У процесі адаптації дитини до нової сім'ї важливо забезпечити комплексну підтримку, що включає проходження спеціальних курсів, участь у тренінгах, доступ до консультативних центрів та обов'язковий супровід психологів. На жаль, у деяких регіонах країни така підтримка залишається недостатньо розвиненою, що стримує потенційних кандидатів на роль прийомних батьків або усиновлювачів. Досвід демонструє, що інтернатні заклади не здатні забезпечити дитині відчуття безпеки, сімейного тепла та стабільності, які необхідні для повноцінного розвитку. Вихованці таких закладів часто відчують самотність, ізоляцію, нестачу уваги та любові. Вони можуть відставати в емоційному розвитку, мати труднощі в спілкуванні, зазнавати психологічного насильства або навіть ставати жертвами експлуатації [36]. У зв'язку з цим, одним із головних напрямів державної політики є розвиток альтернативних форм сімейного виховання – усиновлення, опіка, піклування, прийомні родини, дитячі будинки сімейного типу та патронатні сім'ї. Кожна з форм має свої особливості й

вимоги до кандидатів, але спільною метою є надання дитині можливості зростати у сімейному середовищі. Як свідчать фахівці МБО «БФ «СОС Дитячі Містечка», навіть діти, які потрапили до родини у підлітковому віці, краще соціалізуються та починають адаптуватися, якщо відчують турботу й підтримку з боку нових батьків. При цьому важливо враховувати, що не всі форми сімейного виховання підходять для кожної дитини. Діти, які тривалий час перебували в умовах інституційного догляду, можуть мати значні труднощі у встановленні тісних емоційних зв'язків, демонструвати агресивну поведінку або емоційну замкненість. У таких випадках процес адаптації до сім'ї вимагає індивідуального підходу, участі фахівців і довготривалого психологічного супроводу.

Варто також зазначити про необхідність змін у правовому регулюванні сімейних форм виховання. Система усиновлення досі залишається складною та перевантаженою бюрократичними процедурами. Потенційні усиновлювачі стикаються з численними труднощами при зборі документів, проходженні перевірок, тривалих очікуваннях рішень судів, що демотивує багатьох громадян, які мали бажання подарувати дитині родину. Тому одним із пріоритетних напрямів державної політики повинна бути спрощена, але безпечна і прозора процедура усиновлення, яка гарантує захист прав дитини та одночасно не створює надмірних бар'єрів для дорослих.

Не менш важливим аспектом є інформування населення про можливості сімейного виховання. Досі в суспільстві існує багато стереотипів щодо дітей-сиріт, прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Люди бояться брати на себе відповідальність через побоювання, що діти можуть мати складне минуле або негативно вплинуть на атмосферу в родині. Подолання таких упереджень можливе лише через відкриту комунікацію, позитивні приклади, медіа кампанії та освітні заходи. Важливо демонструвати реальні історії успіху, де родини змогли дати нове життя дитині, а сама дитина розкрилася та знайшла власний шлях. Саме через такі приклади та активну інформаційну роботу можна змінити ставлення суспільства до сімейних форм

виховання [37].

Ще одним важливим викликом є забезпечення сталості сімейного виховання. Іноді прийомні або патронатні сім'ї з тих чи інших причин припиняють функціонувати, що призводить до повторної втрати дитиною родинного середовища, що є надзвичайно травматичним, особливо якщо дитина вже пройшла через досвід відмови у біологічній сім'ї. Для мінімізації таких ситуацій необхідно забезпечувати довготривалу підтримку прийомних батьків, вчасне реагування на ознаки виснаження, конфліктів, зміну життєвих обставин. Сімейні форми виховання потребують також належного матеріального забезпечення. Йдеться не лише про базову фінансову допомогу, а й про доступ до медичних послуг, освітніх програм, відпочинку та розвитку дитини [38]. Варто зазначити, що під час повномасштабної війни значна частина дітей опинилася в ще вразливішому становищі: втрата рідних, евакуація, перебування в стресових умовах, що ще більше актуалізує необхідність розвитку саме сімейних форм виховання. У кризових обставинах діти особливо потребують стабільного оточення, підтримки дорослих і безпечного простору для емоційного відновлення. Відтак, одним із напрямів післявоєнної соціальної політики має стати масове залучення ресурсів до розбудови нових прийомних родин, створення патронатних служб, посилення ролі наставництва.

Крім того, перспективним напрямом удосконалення сімейних форм виховання є розвиток локальних громадських ініціатив, спрямованих на підтримку таких сімей. Громади можуть стати ключовими агентами змін, створюючи мережі підтримки, клуби прийомних батьків, центри сімейного розвитку, де відбувається обмін досвідом, навчання, спільне вирішення проблем [39]. Такий підхід дозволяє зміцнити горизонтальні зв'язки, зменшити соціальну ізоляцію прийомних родин і створити більш стійке середовище для дітей. Важливо, щоб органи місцевого самоврядування активно залучалися до таких ініціатив через програми фінансування, пільгового забезпечення та участі фахівців соціальної сфери.

Важливу роль у забезпеченні належного захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відіграє Єдина інформаційно-аналітична система «Діти» (далі – ЄІАС «Діти»). Вона слугує національним інструментом обліку, моніторингу та збереження даних про таких дітей. Нещодавно система була модернізована – створено її веб-версію, що дає змогу фахівцям служб у справах дітей оперативно працювати з інформацією, обробляти заяви громадян з будь-якого авторизованого пристрою. Прозора та ефективна робота цієї системи дозволяє відстежувати життєвий шлях дитини, своєчасно виявляти проблеми у вихованні, адаптації, соціалізації, а також приймати обґрунтовані управлінські рішення на основі достовірних даних. Інтеграція ЄІАС «Діти» з реєстрами органів опіки, соціального захисту, охорони здоров'я та освіти сприятиме реалізації комплексного міжвідомчого підходу до забезпечення найкращих інтересів кожної дитини [40]. Розвиток сімейних форм виховання вимагає також запровадження системи оцінки якості таких форм. Йдеться не лише про контроль дотримання нормативних стандартів, а й про оцінку рівня задоволеності дитини, її адаптації, успішності в навчанні, психоемоційного стану. Така оцінка повинна проводитися не формально, а з урахуванням інтересів дитини, з залученням незалежних експертів, представників громадськості та самих дітей (у формі анкетування або інтерв'ю), що сприятиме виявленню як ефективних практик, так і проблемних зон, що потребують корекції.

У підсумку слід зазначити, що розвиток сімейних форм виховання є комплексним соціальним завданням, яке охоплює правові, економічні, психологічні, педагогічні й етичні аспекти. Успіх у цій сфері можливий лише за умови системної політики, активної міжвідомчої співпраці, залучення громадськості та фокусування на потребах конкретної дитини. В умовах сучасних викликів держава повинна не лише декларувати підтримку сімейного виховання, а й забезпечувати її практичними, доступними та ефективними інструментами. Тільки так можна гарантувати кожній дитині право на родину, турботу і гідне майбутнє.

ВИСНОВКИ

Враховуючи результати проведеного дослідження, можемо зробити наступні висновки:

- визначено соціально-правовий статус та основні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. Законодавство України забезпечує широкий спектр прав та гарантій для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але на практиці часто виникають труднощі в реалізації цих прав. Найбільшу увагу приділено розвитку сімейних форм виховання, що є найбільш ефективними для психологічного та соціального розвитку дітей. Різноманіття форм сімейного влаштування дозволяє забезпечити належні умови для дітей;

- розглянуто міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та перспективи його імплементації в Україні. У міжнародній практиці соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, орієнтований на сімейні форми виховання, розвиток соціальних служб та створення інклюзивного середовища. Країни, як-от США, Великобританія, Фінляндія та Швеція, успішно впровадили системи підтримки, спрямовані на забезпечення стабільного сімейного середовища для дітей через фостерні сім'ї та обмеження інституціональних форм догляду. В Україні, хоча спостерігаються спроби реформування, зокрема через процес деінституціалізації, необхідно більше уваги приділяти розвитку фостерного виховання, удосконаленню соціального супроводу, а також створенню малих установ тимчасового перебування дітей;

- проаналізовано кількісні та якісні зміни у складі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні: тенденції та соціальні виклики. За останні роки зростає кількість усиновлень, зокрема через вітчимів і мачух, однак кількість усиновлених саме дітей-сиріт залишалася майже на рівні попередніх років, що свідчить про низьку ефективність державної системи влаштування цієї категорії дітей. Водночас скорочення інтернатних

закладів та зростання числа притулків вказують на продовження деінституалізації, що пов'язано з викликами війни і необхідністю більш гнучких форм підтримки дітей у кризових ситуаціях. Основний акцент державної політики залишається на розвитку сімейних форм виховання, таких як опіка і прийомні сім'ї, що є найбільш ефективними формами захисту для дітей-сиріт;

- проаналізовано роль держави, громадських та благодійних організацій у забезпеченні соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є результатом тісної співпраці держави, громадських та благодійних організацій. Держава гарантує права дітей через законодавчі ініціативи, контроль і фінансування, в той час як громадські та благодійні організації забезпечують додаткову допомогу, адаптацію та соціалізацію. Проте виявлені порушення у механізмах контролю та в обліку дітей вимагають удосконалення;

- запропоновано напрями модернізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Модернізація державної політики у сфері захисту дітей-сиріт є важливою в умовах війни та соціально-економічних викликів. Пріоритетом має бути перехід до деінституалізації, розвиток сімейних форм виховання та підтримка дітей із особливими потребами. Необхідно вдосконалити антикризові заходи, впровадити єдиний реєстр дітей, що потребують захисту, та посилити роль громадського сектору;

- розглянуто розвиток сімейних форм виховання: перспективи та рекомендації. Розвиток сімейних форм виховання в Україні є важливою частиною соціальної політики, спрямованої на створення умов для розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для успішної реалізації потрібна комплексна підтримка на місцевому рівні, усунення бюрократичних бар'єрів та стереотипів, удосконалення правового регулювання та активної громадської підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
2. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
3. Сімейний кодекс України: Кодекс від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
4. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 № 905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
5. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
6. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
7. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)
8. Децентралізація. Послуга «Патронат над дитиною»: як залишити

дитину в сімейному середовищі. URL: <https://decentralization.ua/news/18956>

9. Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 № 893. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.03.2025 р.)

10. Кобзар Т. В., Гончаренко О. В. Зарубіжний досвід соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. *Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції (25 травня 2023 р., м. Ніжин) / за ред. О. В. Лісовця, С. О. Борисюк. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2023. с. 171 – 173.*

11. Adoption. Welcome To ACF. The Administration for Children and Families. URL: <https://www.acf.hhs.gov/cb/focus-areas/adoption>

12. Deutscher Kinder Verein. URL: <https://deutscher-kinderverein.de/>

13. Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. *Трудове право. Право соціального забезпечення. 2020. Вип. № 1. с. 59 – 64.*

14. Ustawa o pomocy społecznej // Kancelaria Sejmu z dnia 12 marca 2004 r. Str. 1-79.

15. Державна служба статистики України. Статистичний щорічник України 2023. Київ, 2024. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf

16. Урядовий портал. Державна служба України у справах дітей. 58,7 тисяч дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштовані до сімейних форм виховання – це 93,5% від загальної кількості. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/587-tysiach-ditei-syrit-i-ditei-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannia-vlashtovani-do-simeinykh-form-vykhovannia-tse-935-vid-zahalnoi-kilkosti>

17. Національна соціальна сервісна служба України. Публічний звіт

голови Нацсоцслужби за результатами діяльності у 2024 році. URL: <https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/uploaded-files/%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%20%D0%93%D0%BE%D0%B%D0%BE%D0%B2%D0%B8%202024%20%D1%84%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf>

18. Care in Action – Турбота в дії. Що ми робимо. URL: <https://care-in-action.org/ua/what-we-do>

19. Care in Action – Турбота в дії. Фестиваль «Таланти в дії», 2018. URL: <https://care-in-action.herokuapp.com/ua/news/talents-in-action-festival-2018>

20. СОС Дитячі Містечка. Програма Сімейні форми виховання. URL: <https://sos-ukraine.org/nasha-robota/shho-robymo/programa-simejni-formy-vyhovannya/>

21. Міністерство фінансів України. Видатки на соціальну допомогу. URL: https://mof.gov.ua/uk/expenditures_on_social_assistance

22. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024-2026 роки з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 № 1201-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text> (дата звернення 28.04.2025 р.)

23. Рубрика. Як Україна починає змінювати систему догляду і виховання дітей? URL: <https://rubryka.com/blog/yak-ukrayina-pochynaye-zminyuvaty-systemu-doglyadu-i-vyhovannya-ditej/>

24. Про схвалення Стратегії реформування психоневрологічних, інших інтернатних закладів та деінституціоналізації догляду за повнолітніми особами з інвалідністю та особами старшого віку до 2034 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1315-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-2024-%D1%80#Text> (дата звернення

28.04.2025 р.)

25. ZMINA. Як позбутися інтернатів? Уряд ухвалив стратегію. URL: <https://zmina.info/columns/yak-pozbutysya-internativ-uryad-uhvalyv-strategiyu/>

26. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>

27. Знайшов. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: огляд інновацій. URL: https://znayshov.com/News/Details/natsionalna_stratehiia_rozvytku_inkliuzyvnoh_o_navchannia_na_period_do_2029_roku_ohliad_innovatsii

28. Соціальна робота і соціальна освіта в умовах сьогодення: проблеми та перспективи розвитку: колективна монографія / С. Калаур, Н. Олексюк, Г. Олійник, Л. Петришин та ін.; за ред. О. Сороки, Г. Лещук. – Тернопіль: Осадца Ю.В.. 2023. 288 с.

29. Пеша І. В., Сопівник І. В., Галайдюк В. В., Кошук О. Б. Соціальна робота з сім'ями, дітьми та молоддю. Навчальний посібник. Київ: Компрінт. 2023. 449 с.

30. Українська мережа за права дитини. Дорожня карта у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини. Київ. 2024. URL: <https://znaydi.org/wp-content/uploads/2024/08/draft.pdf>

31. Україна для кожної дитини. Єдина державна платформа про усиновлення та сімейні форми виховання. URL: <https://www.dity.gov.ua/uk>

32. УНН. Розвиток усиновлення, сімейних форм виховання та патронату: як це працює у регіонах України. URL: <https://unn.ua/news/rozvytok-usynovlennia-simeinykh-form-vykhovannia-ta-patronatu-yak-tse-pratsiuie-u-rehionakh-ukrainy>

33. Україна для кожної дитини. Про велику прийомну сім'ю. URL: <https://www.dity.gov.ua/uk/other-forms-of-care/large-foster-family/about>

34. Україна для кожної дитини. Про наставництво. URL: <https://www.dity.gov.ua/uk/mentoring/about>
35. Центр Разумкова. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти. Київ. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>
36. Українська правда. Як забезпечити найкраще середовище для дітей: що потрібно знати українцям. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/yak-zabezpechiti-naykrashche-seredovishche-dlya-ditey-shcho-potribno-znati-ukrajincyam-303717/>
37. Liga.net. Діти з інтернатів після евакуації: повернення в нікуди. URL: <https://blog.liga.net/user/yukonotoptseva/article/55907>
38. Грицишина Л. В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. с. 139 – 143.
39. Громадський простір. Україна формує нові підходи до сімейного виховання: громади відіграють ключову роль. URL: <https://www.prostir.ua/?news=ukrajina-formuje-novi-pidhody-do-simejnoho-vyhovannya-hromady-vidihrayut-klyuchovu-rol>
40. Міністерство соціальної політики України. Веб-версія ЄІАС “Діти” дозволяє прискорити обробку заяв. URL: <https://msp.gov.ua/press-center/news/vebversiya-yeias-%22dity%22-dozvolayaye-pryskoryty-obrobku-zayav>